

Konstruoiva kieli

Intersubjektiivinen näkökulma kognitiiviseen kielioppiin

TAPANI MÖTTÖNEN

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 5. helmikuuta 2016

Kielenkäyttäjälle lienee itsestään selvää, että kielen keskeinen tehtävä on välittää merkityksiä – tai mahdollistaa vuorovaikutus merkityksiä välittämällä. Tämä kielen funktio on niin keskeinen, että ajatus funktiosta tuntuu oikeastaan vähättelevältä. Merkitys on kirjautunut kaikkeen kielelliseen toimintaan niin perustavalla tavalla, että oikeamalta tuntuisi mieltää se ominaisuudeksi: joksikin, joka luonnehtii jotain toista ilman, että sillä olisi oma itsenäinen luonne.

Otteen saaminen tästä kielen ominaisuudesta tuntuu vaativan eräänlaista käsitteellistä väkivaltaa. Tässä väkivallan muodossa teemme analyttisen erottelun tai muodostamme analyttisen kategorian riippumatta siitä, onko erottelulla tai kategorialla ontologista vastaavuutta siinä ilmiöiden maailmassa, josta yritämme saada tieteellisesti uskottavan otteen. Näin voimme puhua ”merkityksestä”, vaikka merkitys ei kokemuksessamme tai toiminnassamme erottuisikaan omaksi itsenäiseksi ilmiökseen.

Silti merkityksestä on puhuttava itsenäisenä ilmiönä, jotta kielellinen toiminta – ja lingvistinen toiminta – voidaan ymmärtää mielekkääksi. Voidaan väittää, että käsitys kielellisestä merkityksestä on olennainen mille tahansa lingvistisen tutkimuksen osa-alueelle. Käsitteet siitä, kuinka olennaista ja millä tavalla olennaista merkitys on, vaihtelevat kyllä tutkijasta ja tutkijajoukosta toiseen. Siinäkin tapauksessa, että merkitys nähdään tutkimuksellisesti irrelevanttina tai kiusallisena häiriötekijänä, kielteinen suhtautuminen itsessään määrittää väistämättä omaksuttua teoreettista ja metodologista lähestymistapaa.

Väitöstutkimukseni keskittyy kognitiiviseen kielioppiin, moderniin kielioppi-teoriaan, joka käsittelee kielen rakennetta lähes kokonaisuudessaan merkityksen motiivina. Kognitiivisen kieliopin keskeisiin premisseihin kuuluu myös oletus siitä, että kielellinen merkitys on ensisijaisesti mielensisäinen ilmiö. Merkitys on toisin sanoen

sitä, mitä tapahtuu kieltä käyttävän psykologisen subjektin mielessä. Jos kognitiivinen toiminta määrittää merkityksen luonteen ja merkitys puolestaan kielen luonteen, voidaan sanoa, että kognitiivisen kieliopin näkökulmasta kielen yleinen arkkitehtuuri on perustaltaan kognitiivinen: se on alisteinen niille järjestäytymisen ja toiminnan periaatteille, jotka luonnehtivat myös kielenulkoista kognitiota. Väitän, että tässä merkityskeskeisyydessä ja kognitiolähtöisyydessä on kutakuinkin puolet kohdallaan.

Yksi kognitiivisen kieliopin keskeisistä saavutuksista on ollut osoittaa systemaattinen semanttinen motivaatio kielellisille kategorioille, jotka edeltävässä generatiivisessa tutkimusperinteessä on katsottu lähinnä muodollisesti motivoituiksi. Siispä esimerkiksi sanaluokille ja syntaktisille konstruktoille on annettu samoihin kuvauskäsitteisiin perustuvat semanttiset kuvaukset. Näiden kuvausten taustalla on puolestaan käyttöperustainen käsitys kielestä. Kieli omaksutaan käytössä joukkona kielellisiä yksiköitä, jotka käsittävät paitsi varsinaiset ilmaukset myös erilaiset kategoriat, joita ilmaukset edustavat. Tässä on olennaista ymmärtää, että käyttöperustaisesti omaksuttu merkitys voi periaatteessa sisällyttää itseensä mitä tahansa kommunikatiivisesti relevanttia, mikä liittyy kunkin kielellisen rakenteen käyttöyhteyteen.

Semanttinen motivaatio, jonka kognitiivinen kielioppi osoittaa kieliopillisille kategorioille ja yksiköille, onkin luonteeltaan paitsi käsitteellistä tai kognitiivista myös kokemuksellista tai näkökulmaistettua. Kielellinen merkitys ei toisin sanoen vangitse yksinomaan ominaisuuksia, jotka liittyvät ilmauksen kohteena oleviin entiteetteihin ja ilmiöihin sinänsä, vaan ominaisuuksia, jotka liittyvät siihen, miten nämä entiteetit ja ilmiöt koetaan tai niiden kanssa ollaan vuorovaikutuksessa. Nämä ominaisuudet kognitiivinen kielioppi pyrkii kuvaamaan niin kutsuttuina konstruoinnin ulottuvuuksina.

Konstruoinnin ulottuvuudet ja niille tarjottu teoreettinen perustelu muodostavat ensisijaisen tutkimuskohteeni kognitiivisessa kieliopissa. Keskeisenä tavoitteenani on osoittaa, että konstruoinnin ulottuvuuksien tavoittama kokemuksellinen tai näkökulmainen komponentti on välttämätön osa luonnollisen kielen merkitysjärjestelmää, kun taas kokemuksellisen merkityksen redusointi yksilön kognitiiviseen toimintaan on kartettava kategoriavirhe.

Kognitiivinen kielioppi, fennistiikassa taajaan hyödynnetty ja ilmeisen tehokas kuvausjärjestelmä, on todennäköisesti ansainnut menestyksensä juuri kuvausvoimallaan. Sen parissa tehty työ on uudella tavalla paljastanut sen laajuuden, missä inhimillinen kokemus ja käsitteistämiskyky heijastuvat – merkityksen kautta – kielen rakenteeseen. Kognitiivisen kieliopin varsinaiset kuvauskäsitteet, kuten konstruoinnin ulottuvuudet, ovat puolestaan osoittautuneet erittäin laajasti sovellettaviksi mutta silti systemaattisia tuloksia tuottaviksi työkaluiksi. Voidaankin sanoa, että kognitiivinen kielioppi on onnistunut perustelemaan oman olemassaolonsa sikäli kuin kokemuksellinen merkityskäsitys voidaan ylipäätään hyväksyä.

Samalla kognitiivisen kieliopin määräävä ominaisuus, kognitiivisuus, on ajanut teorian selittämään merkityksen kokemuksellisia ja näkökulmaisia piirteitä kognitiivisen prosessoinnin ominaisuuksina ja siten ensisijaisesti yksityisinä ja jopa tiedostamattomina ilmiöinä. Tässä kognitiivinen kielioppi saa vastaansa useammalle vuosisadalle ulottuvan psykologistisen merkityskäsityksen kritiikin. Muun muassa Gottlob Frege (1949 [1892]), Ludwig Wittgenstein (1999 [1953]), Hilary Putnam (1980 [1961]) ja Esa

Itkonen (1997) ovat pyrkineet osoittamaan, että yksilön mieleen palautettu merkityskäsitys on yksinkertaisesti riittämätön luonnollista kieltä kuvattaessa. Toisin sanoen: jos kieli tai merkitys määritetään ensisijaisesti yksilöpsykologiseksi entiteetiksi, redusoituu kielen määräävä ominaisuus olemattomiin. Tämä määräävä ominaisuus on kielen perustava sosiaalisuus.

Sosiaalisuudelle voidaan antaa ja on annettu lukuisia erilaisia määritelmiä. Olennaista tässä on erottaa sosiaalisuus ontologisena tasona sosiaalisuudesta temperamenttipiirteenä tai empiirisesti havaittavana ilmiönä. Voimme toki puhua sosiaalisista ihmistyyeistä tai asioista, jotka itsestään selvästi tapahtuvat ihmisten välillä, kuten silloin, kun sosiaalinen ihmistyyppi katsoo oikeudekseen aloittaa sisällöltään täysin banaalin vuodatuksen kiusatakseen ventovierasta kanssamatkustajaa bussissa. Tämä luonteen ja käytöksen tunnusmerkkinen sosiaalisuus kuitenkin peittää alleen sosiaalisuuden perustavana ominaisuutena. On siis joukko ilmiöitä, jotka ensisijaisesti syntyvät, toteutuvat ja vallitsevat ihmisten välillä ja joiden ominaislaatu on riippuvaista tästä ihmistenvälisyydestä.

Postposition *välillä* käyttö ilmentää avaruudellista metaforaa. Metafora viittaa siihen, että kyseinen ilmiö vaatii syntyäkseen, toteutuakseen ja vallitakseen useamman inhimillisen subjektin. Kun ihmiset toimivat tarkoituksellisesti yhdessä, on siten kyse määritelmän mukaisesta sosiaalisesta toiminnasta. Toisaalta toiminta yhdessä tuottaa tietoa toimimisesta yhdessä ja tämä tieto frekvenssin ja tarkoituksenmukaisuuden niin edellyttäessä jalostuu toimintaa itseään sääteleviksi normeiksi. Normit ja niiden säätelemä toiminta puolestaan voidaan katsoa sosiaalisuuden perustavimmaksi muodoksi. Normien säätelemä toiminta ei vain tapahdu ihmisten välillä, vaan se mukautuu kriiteristöön, jonka mukaan toiminta joko on tai ei ole oikein.

Viime kädessä normit ovat siis käännettävissä eksplisiittiseksi tiedoksi siitä, miten tietyissä sosiaalisissa tilanteissa kuuluu toimia. Esa Itkosen laajaa työtä kielitieteen ja kielitieteen filosofian parissa on määrittänyt näkemys, että kieli on normatiivinen entiteetti (ks. esim. Itkosen 1974, 1978, 2003). Tällaisena entiteettinä toimivan luonnollisen kielen on väistämättä ilmennettävä kielenkäyttäjien kolmitasoista yleistä tietoa. Ensinnäkin kielenkäyttäjä a tietää, että rakenne x on oikein. Toiseksi kielenkäyttäjä a tietää, että toinen kielenkäyttäjä b tietää, että rakenne x on oikein. Kolmanneksi kielenkäyttäjä a tietää, että toinen kielenkäyttäjä b tietää, että kielenkäyttäjä a tietää, että x on oikein.

Tällaisiksi eksplisiittisiksi väittämiksi puettuna kolmitasoinen tieto voi vaikuttaa kovin tekniseltä tai luonnottomalta. Yhtenä Itkosen keskeisistä saavutuksista voidaan pitää sen osoittamista, että tällainen kolmitasoinen tieto on välttämätöntä kielelle ja kielelliselle toiminnalle (ks. esim. Itkosen 1997). Ensinnäkin kielen rakenteiden pitää olla yleisesti tiedettyjä, jotta niitä voidaan käyttää kommunikatiivisesti. Toiseksi sen, että kielelliset rakenteet ovat yleisesti tiedettyjä, tulee olla itsessään yleisesti tiedetty sosiaalinen fakta. Muussa tapauksessa kielen rakenteita voisi kyllä käyttää kommunikatiivisesti, mutta tämä olisi täysin satunnaista: ilman tietoa jaetusta tiedosta kommunikoijien välillä ei olisi valistuneen arvailun lisäksi mitään keinoa vakuuttua kommunikaation onnistuneisuudesta. Kolmanneksi a:n tieto siitä, että b tietää, että a tietää, että x on oikein, on välttämätöntä, jotta a voi luottaa b:n ymmärrykseen toiminnan kielellisestä laadusta.

Toisin sanoen: kun käsken kanssamatkustajaani bussissa jättämään minut rauhaan, jo tekoni sinänsä perustuu olettamukseen, että hän ymmärtää minun tietävän, mitä teen kielellisesti.

Eksplisiittisen huomion kohteeksi sosiaalisesti jaettu kolmitasoinen tieto nousee luonnollisesti lähinnä silloin, kun kommunikaatio epäonnistuu tai kun tutkija siitä kiinnostuu. Samoin sen luonteesta luonnollisena ilmiönä voidaan väitellä. Kolmitasoisien tiedon epäreflektiivisyys tai epävarmuus sen tarkemmasta luonteesta ei kuitenkaan ole validi argumentti sen kielellistä merkittävyyttä vastaan.

Jos sosiaalinen, kolmitasoiseen tietoon perustuva käsitys kielestä ja kielellisestä merkityksestä on oikea, on kognitiivinen käsitys kielestä väistämättä väärä. Jos ilmiöllä on määrittävä ominaisuus, kuten kielellä sen kommunikatiivinen funktio, joka katoaa reduktion seurauksena, on reduktio virheellinen. Kognitiivinen kielioppi kuvaa kielellisen rakenteen ja merkityksen ensisijaisesti kognitiivisena ilmiönä, mutta sellaisena kieli ei kelpaa kommunikaation välineeksi. Päinvastoin: jotta kommunikaatio yksilöllisistä kokemuksista ja ideoista olisi ylipäätään mahdollista, on juuri sosiaalisen kielellisen toiminnan pystyttävä määrittämään, minkälaisia rakenteita ja merkityksiä kukin kielenkäyttäjä omaksuu. Sosiaalisuus ja käyttö ovat siten kielen kohdalla määrittäviä suhteissa siihen, mitä yksilö voi kielestä tai kielellisesti tietää.

Silti kognitiivinen kielioppi on toistuvasti osoittanut toimivuutensa kielenkuvauksen välineenä, eikä oma tutkimukseni kumoa tätä havaintoa. Näyttääkin pikemminkin siltä, että kognitiivisen kieliopin vakiinnuttama kuvauskäytäntö ja kognitiivisen kieliopin käsitys kuvauksensa kohteesta ovat keskenään ristiriidassa. Jälleen kerran kyseessä on epä johdonmukaisuus, johon jo Esa Itkonen (1997) on tahollaan kiinnittänyt huomiota.

Tutkimukseni kognitiivisesta kieliopista on omistettu tämän epä johdonmukaisuuden ratkaisuun. Näkökulmainen, kokemuksellinen merkitys on funktionaalinen, välttämätön osa kieltä. Kognitiivinen kielioppi ja sen esittämät konstruoinnin ulottuvuudet kuvaavat tämän osan kielestä tehokkaasti ja uskottavasti. Siksi tyydyttävä teoreettinen ratkaisu yhdistää kokemuksellisen merkityksen sosiaaliseen tai intersubjektiiviseen käsitykseen kielestä. Tällaisen ratkaisun tutkimukseni pyrkii myös esittämään.

Tarkkaan ottaen kognitiivinen kielioppi itsessään tarjoaa perusteet teoriaan sisältyvän ristiriidan ratkaisemiseen. Näitä perusteita on kolme: käyttöperustaisuus, kieli- ja mielikäsitteen epämodulaarisuus sekä merkityskäsityksen kokemuksellisuus. Käyttöperustaisuus, kuten mainittua, edellyttää, että myös kielellinen merkitys määräytyy käytössä. Epämodulaarinen mielikäsitteitys puolestaan merkitsee, että kieli hyödyntää niitä käsitteellisen toiminnan periaatteita, joita muutkin henkisen aktiivisuuden osat alueet hyödyntävät. Huomattakoon, että tässä mikään ei edellytä merkityksen määrittämistä yksilöpsykologisesti: sen sijaan kieltä, jolla väistämättä on myös yksilöllinen edustumansa, jäsentävät väistämättä myös kognitiiviset lainalaisuudet.

Kolmas tekijä seuraa kahdesta ensimmäisestä. Jos kielellinen merkitys määräytyy käytössä ja merkityksen omaksumista luonnehtii epämodulaarinen kognitio, on kokemuksellinen tai näkökulmainen merkitys väistämätön osa kieltä. Se, miten tällainen merkitys tarkkaan ottaen tulee todeksi, on keskeisiltä osin psykologinen kysymys, johon lingvistisin keinoin ei voi antaa vastausta. Olennaista on, että lingvistisin keinoin voidaan vastata juuri siihen kysymykseen, mitä kokemuksellinen merkitys itsessään

on. Voidaan esimerkiksi osoittaa, että spesifisyytenä tunnettu konstruoinnin ulottuvuus kuvaa, millä tarkkuuden asteella kielellinen ilmaus määrittää tulkinnalle välttämättömän merkityssisällön. Tällöin voimme hyväksyä, että myös käsitteellinen toimintamme määrittää merkityksen luonnetta. Käyttöperustaisuuden hyväksyminen kuitenkin samalla sulkee pois sen mahdollisuuden, että kielellinen merkitys olisi luonteeltaan yksityinen. Tämä johtuu tietysti siitä, että käyttö, josta puhutaan kielellisen merkityksen perustana, on lähtökohtaisesti onnistunutta käyttöä, kommunikaatiota ihmisten välillä. Kognitiivinen kielioppi toisin sanoen myöntää epäsuorasti käsittelevänsä merkityksiä, jotka ovat lähtökohtaisesti sosiaalisesti tai intersubjektiivisesti valideja.

Voiko merkitys olla samanaikaisesti näkökulmaista ja sosiaalisesti jaettua? Vastaus, jonka tutkimuksessani esitän, on myönteinen. Kognitiivisen kieliopin ja laajemmin kognitiivisen kielentutkimuksen ongelmana puolestaan vaikuttaa olevan ajatus, että myönteinen vastaus ei ole mahdollinen. Toisin sanoen merkityksen ei-objektiiviset ominaisuudet nähdään välttämättä ensisijaisesti merkityksen aktivoitumisen kognitiivisina ominaisuuksina.

Jos lähdemme kuitenkin siitä, että kognitiivinen arkkitehtuurimme on kielellisesti merkittävä, sen merkittävyys riippuu juuri siitä, miten arkkitehtuuri tulee todeksi kielellisessä toiminnassa. Kun kielenoppija oppii käyttämään kielellistä käsitettä 'matkustaja', hän oppii käyttämään sitä sosiaalisesti jaetuissa käyttökonteksteissa. Nämä sisältävät paitsi mallin oikeasta käytöstä ja loputtomiin erilaisia tarkoitteita myös relevantteja sukulaiskäsitteitä ja erilaisia 'matkustajan' määrääviä ominaisuuksia. Samoin kielen oppija oppii käyttämään käsitettä 'ääliö'. Samalla hän oppii, että 'matkustajan' ja 'ääliön' tarkoitteet voivat langeta yhteen. Kielellisiä käsitteitä määrittävät siten lähtökohtaisesti sisäinen struktuuri ja verkottuneisuus. Kummallakin näistä ominaisuuksista on välttämättä psykologinen vastaavuutensa. Samalla ne ovat kielen ominaisuuksia, jotka vaikiintuvat sellaisiksi sosiaalisen toiminnan, kuten käsitteiden 'matkustaja' ja 'ääliö' hyväksyttävän ja onnistuneen käytön, kautta.

Lopulta se, että voin konstruoida kassamatkustajani ääliönä niin, että puhekumppanini ymmärtää tarkkaan, mitä tarkoitan, paljastaa konstruoinnin varsinaisen luonteen. Ensinnäkin se tosiaan on kielen funktionaalinen ominaisuus. Se on ominaisuus, joka toteutuu merkityksellisinä valintoina niin vuorovaikutuksen edetessä kuin kunkin toteutuneen ilmauksen kohdalla suhteessa toteutumattomiin vaihtoehtoihin. Se perustuu siihen, että tiedämme ja tiedämme toistemme tietävän, että kassamatkustaja voi olla ääliö. Se perustuu siihen, että ilmaukset ovat tai voivat olla keskenään samaviitteisiä, mutta eroavat silti siinä, miten eri ilmaukset korostavat tarkoitteensa eri ominaisuuksia, kuten tässä toimijuutta tai henkistä kykyä. Konstruointi perustuu myös siihen, että erilaiset kontekstit perustelevat erilaisia kielellisiä valintoja. Jos ilmaukset eivät voisi olla merkitykseltään yhteydessä toisiinsa ja samalla merkitykseltään erilaisia, ei konstruoinnista olisi mielekästä puhua. Samalla katoaisi mielekkyys siitä ajatuksesta, että semanttiset erot eri ilmausten ja ilmaustyyppien välillä muodostavat relevantin analyysin kohteen.

Teoreettinen kielioppi voidaan määrittää käsitteelliseksi malliksi, joka yhtäältä pyrkii selittämään ja toisaalta kuvaamaan kielen ilmiöitä. Sellaisena kognitiivinen kielioppi on näyttänyt sekä heikkoutensa että vahvuutensa. Yhtäältä kognitiivisen kieliopin

heikkoutena on sen kognitiivisuus. Ihmisen käsitteellistä kykyä voidaan kyllä käyttää kielen ilmiöiden selittämiseen sikäli kuin tämä tekijä ymmärretään alisteisena – ei määräävänä eikä irrallisena – suhteessa kielen sosiaalisuuteen. Toisaalta kognitiivisen kieliopin vahvuutena on sen merkityskuvaus. Tutkimuksessani osoitan, että kognitiivisen kieliopin kuvaus kielellisen merkityksen näkökulmaisista piirteistä on hyväksyttävissä sikäli kuin nämä ymmärretään sosiaalisesti jaetuiksi. Jos ne eivät sitä olisi, eivät ne voisi myöskään olla kielellisen toiminnan eivätkä siten lingvistisen analyysinkään kannalta merkityksellisiä.

Lopulta työni osoittaa, että tutkimuskohteen ontologian määrittely – se, mitä tutkimuskohde lopulta minimissään kattaa – ei ole lingvistisen soveltamisen kannalta toissijainen seikka. Sen sijaan kyseessä on perusta sen arvioimiselle, mikä teoriassa on säilyttämisen ja jatkokehityksen arvoista. Merkityksen kuvaus – sinänsä ja suhteessa muihin kielen osa-alueisiin – on kognitiivisessa kieliopissa osoittanut arvonsa käytännön lingvistisen analyysin kautta. Toivon, että tässä työssä olen onnistunut antamaan tälle näkemykselle vakuuttavan käsitteellisen perustelun.

Lähteet

- FREGE, GOTTLÖB 1949 [1892]: On sense and nominatum (Über Sinn und Bedeutung, kääntänyt Herbert Feigl). – Herbert Feigl and Sigfrid Sellars (toim.), *Readings in philosophical analysis* s. 85–102. New York: Appleton-Century-Crofts.
- ITKONEN, ESA 1974: *Linguistics and metascience*. Studia Philosophica Turkuensia II. Turku: Turun yliopisto.
- 1978: *Grammatical theory and metascience. A critical inquiry into the philosophical and methodological foundations of 'autonomous' linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- 1997: The social ontology of linguistic meaning. – Timo Haukioja, Marja-Liisa Helasvuo & Matti Miestamo (toim.), *SKY:n vuosikirja 1997* s. 49–80. Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 2003: *What is language? A study in the philosophy of linguistics*. Yleisen kielitieteen julkaisuja 8. Turku: Turun yliopisto.
- PUTNAM, HILARY 1980 [1961]: Brains and behavior. (Originally read as part of the program of the American Association for the Advancement of Science, Section L, History and Philosophy of Science, December 27, 1961.) – Ned Block (toim.), *Readings in philosophy of psychology vol. 1* s. 24–36. Cambridge: Harvard University Press.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1999 [1953]: *Filosofisia tutkimuksia (Philosophische Untersuchungen, suom. Heikki Nyman)*. Porvoo: WSOY.

Tapani Möttönen: *Construal in expression. An intersubjective approach to Cognitive Grammar*. Helsinki: Helsingin yliopisto 2016. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-1902-5>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.mottonen@helsinki.fi